

KUTSAL

ROMA İMPARATORLUĞU

BARBARA STOLLBERG-RILINGER

VakıfBank Kültür Yayınları: 0050
Tarih: 012

KUTSAL ROMA İMPARATORLUĞU
BARBARA STOLLBERG-RILINGER

Özgün adı
Das Heilige Römische Reich
Deutscher Nation
Türkçesi
Mete Tunçay

Genel Yayın Yönetmeni
Dr. Hüseyin Yorulmaz

Yayın Müdürü
Dr. Hasan Aksakal

Tasarım ve Yayın Kimliği
Bülent Erkmen

Kapak Görseli
Faruk Özcan

Kitap Editörü
Emre Güler

Sayfa Uygulama
Faruk Özcan

Son Okuma
Hikmet Akyüz

VakıfBank Kültür Yayınları
Büyükdere Caddesi
No: 97 – Kat 4
Şişli 34394 İstanbul
Telefon: 0 212 354 5730
www.vbky.com.tr – info@vbky.com.tr
Sertifika No: 40141

© Vakıf Pazarlama San. ve Tic. A.Ş., 2020
© Verlag C. H. Beck oHG, München 2018

ISBN 978-605-7947-61-1

*Kitabın Türkçe yayın hakları Onk Ajans
Fikir ve Sanat Eserleri AŞ aracılığıyla
VakıfBank Kültür Yayınları'na aittir.
Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek
şartıyla yapılacak sınırlı alıntılar dışında,
yayıncının yazılı izni olmaksızın
hiçbir elektronik veya mekanik araçla
çoğaltılamaz. Eser sahiplerinin manevi ve
mali hakları saklıdır.*

Baskı
Ofset Yapımevi
Şair Sokak No: 4, Çağlayan Mahallesi,
34410 Kağıthane, İstanbul
Telefon: 0 212 295 86 01
Sertifika No: 45354

1. Baskı: Haziran 2020

KUTSAL
ROMA
İMPARATORLUĞU
BARBARA STOLLBERG-RILINGER

TÜRKÇESİ
METE TUNÇAY

BARBARA STOLLBERG-RILINGER
1955'te Bergisch Gladbach'ta doğan Barbara Stollberg-Rilinger, Köln Üniversitesi'nde felsefe, tarih ve sanat tarihi okudu. Ortaçağ tarihi alanındaki doktorasını 1985'te yine Köln Üniversitesi'nden aldı. Erken Modern Tarih profesörlüğünü Münster Üniversitesi'ne geçtiği 1997'de alan Stollberg-Rilinger, 2018'den beri Almanya'nın en saygın araştırma merkezlerinden biri olan Wissenschaftskolleg zu Berlin'in (Berlin İhtisas Araştırmaları Enstitüsü) rektörlüğünü yapmaktadır. Barbara Stollberg-Rilinger'in kısa sürede beş baskı yapan *Kutsal Roma İmparatorluğu*'nun yanı sıra, çok sayıda araştırma makalesi ve erken modern Alman tarihine odaklanan kitapları bulunmaktadır. Yazarın öne çıkan eserlerinden bazıları şunlardır: *Maria Theresia. Die Kaiserin in ihrer Zeit. Eine Biographie*, (Münih: Beck, 5. baskı 2018), *Des Kaisers alte Kleider. Verfassungsgeschichte und Symbolsprache des Alten Reiches* (Münih: Beck, 2. baskı, 2013), *Rituale. Vom vormodernen Europa bis zur Gegenwart* (Campus Historische Einführungen, Bd.16), Frankfurt/Main 2013.

METE TUNÇAY
1936'da İstanbul'da doğdu. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesinde okudu. Aynı kurumda 1961'de siyasal bilimler doktoru, 1966'da siyasal teoriler doçenti oldu. 1961'de Rockefeller bursuyla London School of Economics'te misafir araştırmacı olarak bulundu. 1979'da SSCB Bilimler Akademisi konuğu olarak Sovyetler Birliği'nde, 1979-1980'de Fulbright bursuyla Stanford Üniversitesi Hoover Enstitüsünde araştırmalarını sürdürdü. 1987-1988'de Freie Universität Berlin'de Carl von Ossietzky profesörü olarak çalıştı. İstanbul Bilgi Üniversitesi Tarih Bölümünün kurucu başkanı olan ve aynı bölümde çalışmalarına uzun yıllar devam eden Prof. Dr. Mete Tunçay'ın kitap ve makalelerinin yanında pek çok çevirisi bulunmaktadır. Tunçay'ın telif eserlerinin bazıları şunlardır: *Türkiye'de Sol Akımlar 1908-1925* (AÜ SBF Yayınları, 1967; İletişim Yayınları, 2009), *Batı'da Siyasal Düşünceler Tarihi I-II-III*, (AÜ SBF Yayınları, 1969; Bilgi Üniversitesi Yayınları 2006), *Sosyalist Siyasal Düşünüş Tarihi I-II* (derleme. Bilgi Yayınevi, 1976), *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması 1923-1931* (Yurt Yayınları, 1981; Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999), *Eski Sol Üzerine Yeni Bilgiler* (Belge Yayınları, 1982), *Bilineceği Bilmek* (Alan Yayınları, 1983), *1923 Amele Birliği* (BDS Yayınları 1989), *Türkiye'de Sol Akımlar II, 1925-1936* (BDS Yayınları, 1991; İletişim Yayınları, 2009).

İÇİNDEKİLER

Giriş	6
007	Otuz Yıl Savaşları ve Vestfalya Barışı
1	116
Alman Ulusunun Kutsal Roma İmparatorluğu Neydi?	7
017	Vestfalya Düzeni ve İmparatorun Yenilenmiş Yükselişi
2	138
Bir Kafa İle Kollar ve Bacaklardan Oluşan Bir Beden	8
025	Siyasal Kutuplaşma 1740-1790
3	156
Kurumsal Pekişme 1495-1521	9
059	İmparatorluğun Dağılması 1790-1806
4	172
Reformasyonun Meydan Okuması 1521-1555	10
081	Bir Kez Daha: Kutsal Roma İmparatorluğu Neydi?
5	181
Pekişmeden Emperyal Kurumlarının Bunalımına 1555-1618	Erken Yeni Çağın Roma-Germen İmparatorları
101	188
	Seçilmiş Kaynakça
	189

HARİTA: KUTSAL ROMA İMPARATORLUĞU
PRUSYA / HOLLANDA CUMHURİYETİ HANNOVER BRANDENBURG
İSPANYOL HOLLANDA'SI SİLEZYA BOHEMYA MORAVYA BAVYERA
İSVİÇRE KONFEDERASYONU AVUSTURYA'NIN HÜKÜMDARLIK BÖLGELERİ
MACARİSTAN SAVOY TOSKANA CENOVA

KUTSAL ROMA İMPARATORLUĞU

GİRİŞ

Amerikan askerleri, 20 Nisan 1945'te Nürnberg'e girmelerinin hemen ardından, Kutsal Roma İmparatorunun ortaçağdan kalma tacına el koydu. Bu tac, yedi yıl önce Adolf Hitler'in kişisel emriyle Viyana'dan Nürnberg'e getirilmişti. Müttefiklerin Nazi Almanya'sı karşısındaki hızla yaklaşan zaferi için daha güçlü bir sembolik anlatım bulunamazdı. Askerlerin o gün ele geçirdiği şey, Alman tarihinin dolambaçlı seyrini mükemmel olarak sembolleştiren bir nesneydi. Naziler on iki yıldır Alman Ulusunun Kutsal Roma İmparatorluğu tarihini kendi amaçları için kullanmaktaydı. Buna göre, Almanya'nın, sözde mevcut siyasal sınırlarını aşarak dünya egemenliğine erişmesi için "tarihsel bir görevi" vardı. Ancak Hitler'in "Bin Yıllık İmparatorluğu" sadece on iki yıl sürdü; bu, adını kullandığı ilk imparatorluktan çarpıcı bir farktı. Amerikalı erler ortaçağ tacını şakalaşmak için kafalarına geçirerek oynarken bu olguyu daha fazla kesinleştiremezdi.

Nazilerin Kutsal Roma İmparatorluğu tarihini kullanmalarının etkileri bugün bile sürmektedir. Almanca "imparatorluk" anlamındaki *Reich* sözcüğü hemen akla Üçüncü Reich'ı, 1933'ten 1945'e kadar süren Nazi diktatörlüğünü ge-

RESİM 1. KUTSAL ROMA İMPARATORUNUN TACI.
KAYNAK: WASHINGTON DC'DEKİ ULUSAL ARŞİVLER

RESİM 2. IVAN BABCOCK ADLI PİYADE ERİ, KUTSAL ROMA İMPARATORUNUN TACINI BAŞINA TAKMIŞ HALDE. BU İNCİLERLE SÜSLÜ ALTIN TAÇ, DİĞER HAZİNE EŞYALARIYLA BİRLİKTE 1945 NİSANINDA, ALMANYA'DA ABD BİRİNCİ ORDU BİRLİKLERİ TARAFINDAN BİR MAĞARADA ELE GEÇİRİLMİŞTİ.

KAYNAK: US ARMY, PHOTO 111-SC-205728.

tirmektedir. Üçüncü *Reich* kendisinden önce gelen iki Alman imparatorluğunu çağrıştırmaktadır: İkinci İmparatorluk ya da Otto von Bismarck'ın 1871'de Prusya hegemonyası altında kurduğu ve 1918'e kadar devam eden *Kaiserreich* ile ilk imparatorluk, yani (hangi görüşü benimsediğinize bağlı olarak) sekiz yüz yıl ile bin yıla yakın bir süre yaşayan *Reich*. İlk İmparatorluk (diğer Avrupalılar şöyle dursun) Almanların bile ortak belleklerinde pek bir iz bırakmamıştır. Bu "İlk" ya da "Kadim İmparatorluk"un ne olduğunu anlamak istersek, on dokuz ve yirminci yüzyıldaki alımlanmasının tarihinden başlamanız gerekir. Tarih Kutsal Roma İmparatorluğunun çağdaş imgesini öyle belirlemiştir ki, onu ihmal eden herhangi bir girişim başarısızlığa mahkûmdur.

Alman Ulusunun Kutsal Roma İmparatorluğunun kesin bir sonu vardı. 6 Ağustos 1806'da İmparator Franz, Napoléon'un baskısıyla imparatorluk tahtından inmiş ve "kendilerini şimdiye kadar Alman İmparatorluğu siyasal topluluğuna katan bağları" resmen çözmüştür. Beş gün önce, 1 Ağustosta da İmparatorluğun on altı üyesi İmparatorluktan ayrıldığını ilan ederken, kararlarını "geçmişte Alman siyasal topluluğunun farklı üyelerini birleştiren bağların zaten çözülmüş bulunduğu" olgusuna dayandırmıştır. Böylelikle ulusal birliğin bütün Avrupa'da merkezi bir siyasal hedef olduğu bir dönemde, Alman siyasal birliği var olmaktan çıkmıştır. Bunu izleyen onyıllarda artık siyasal bir gerçek olmayan Kutsal Roma İmparatorluğu, tarihsel araştırmanın ve siyasal mitolojinin, bazen de bu ikisinin birden konusu haline gelmiştir.

On dokuzuncu yüzyılda, yeni dağıtılmış imparatorluk Alman birliği için milliyetçi romantik özlemlere dair ortak bir dayanak olmamıştır. Tersine, on dokuzuncu yüzyıl Almanları, erken modern imparatorluğa derme-çatma, gülünç, hatta ucube bir siyasal topluluk gözüyle bakmıştır. Daha ziyade, Sakson prensi I. Otto'ya 962'de Papa tarafından "Alman kralı" diye taç giydirilmesiyle başlayan ortaçağ imparatorluğunun tarihi on dokuzuncu yüzyıl Alman milliyetçilerine çekici gelmişti. Bunlar, uzak geçmişte, erken ve yüksek ortaçağlarda, içlerindeki Alman krallarının sözde bütün Batı Hıristiyanlığına üstün güçle hükmettiği şanlı bir imparatorluk bulunduğunu iddia etmiştir. Öte yandan, Sakson, Salian ve Hohenstaufen hanedanlarının büyük kral ve imparatorlarının zamanından sonra olan her şeye ise, ortaçağ emperyal gücünün ve Alman siyasal birliğinin gerileme ve yıkılma öyküsü gözüyle bakılmıştır. Alman prensleri, imparatorun ayrıcalıklarını teker teker ele geçirerek kendi erklerini genişletirken, başlangıçta güçlü olan evrensel İmparatorluk da, durmadan kurucu parçalarına bölünmüştür.

On yedinci yüzyılda yaygın olan büyük ve güçlü bir ortaçağ Alman devleti anlatısı, modern milliyetçi hüsnükuruntunun geriye yansıtılmasından ibaretti, yani bu tarihsel gerçeklikle ilgisi olmayan anakronik bir imgelemdi. On dokuzuncu yüzyıl tarihçilerinin ortaçağ imparatorlarına sık sık yakıştırdığı güç ve otorite gerçekte hiçbir zaman var olmamıştı. Ortaçağlarda siyasal güç ve otorite üç kurumun etkileşimiyle meydana gelirdi: krallık, aristokrasi ve kilise.

Bu etkileşim içinde, kral başlıca aracı rolünü oynuyordu. Ortaçağ imparatorluğu, terimin modern anlamında asla bir devlet değildi. Herhangi bir türden biçimsel kurumlar geliştirmişse (ki böyle olup olmadığı tartışmaya açıktır), bunlar ancak tarihçilerin bugün erken modern dönem dediği 1500 yılından sonra ortaya çıkmıştır. Büyük bir ortaçağ imparatorluğu fikrini savunanlar içinse Kutsal Roma İmparatorluğunun çöküşü daha 1500 yılında başlamış, bu sürecin ivmesi 1648’de Otuz Yıl Savaşlarını sona erdiren Vestfalya Barışıyla arttıkça artmıştı. Bu düşünüşe göre Vestfalya’dan sonra imparatorluk “Fransız başdüşman”ın pençesine düşmüş, “Büyük Güçlerin siyaset dengesinde bir piyon”dan ibaret kalarak bir küçük devletçiler kalabalığına dönüşmüştü. Buysa Kutsal Roma İmparatorluğunun Napoléon Savaşları sırasındaki kaçınılmaz çözülüşüne varacak adeta doğrusal bir gelişmeydi.

Nihayet, on dokuzuncu yüzyılda güçlü modern devletlerin çekirdeğini oluşturan İmparatorluğun bütünü değil, en önde gelen iki üyesi, Avusturya ve Prusya vardı: Bu iki üye Avusturya-Macaristan ile İmparatorluk Almanya’sını (İkinci İmparatorluk) oluşturdu. Bu olay da Alman ulusal hareketini iki kampa ayırdı. Birinci kamp Kadim İmparatorluğu, Avusturya’nın içinde yer aldığı, ağırlıklı olarak bir Katolik devlet olarak yeniden oluşturmak istiyordu. Bu siyasal çözüme “geniş Almanya” deniyordu. Öteki kamp ise Avusturya’yı dışlayarak Prusya’nın önderlik edeceği, esas olarak Protestan bir ulus-devlet yaratmak peşindeydi. Dolayısıyla onun siyasal çözümü de “küçük Almanya”

olacaktı. Her iki kamp da Kutsal Roma İmparatorluğunun çözümlenmesini izleyen on yıllarda hedefine erişemedi. Ancak Bismarck'ın 1871'de İkinci İmparatorluğu kurmasıyla "küçük Alman" çözümü gerçekleşti. Bu Bismarck imparatorluğunun Kutsal Roma İmparatorluğuyla çok az ilgisi vardı.

Nüfuz ve itibarlarına yüzyılın ortalarında erişen on dokuzuncu yüzyıl Alman tarihçileri kendilerine özgüllükle ulusal bir çabanın uygulayıcısı gözüyle bakıyorlardı. İki ayrı devlet –bir yanda Prusya egemenliğindeki Kaiserreich ile öteki yanda Avusturya-Macaristan– Kadim İmparatorluğun gerçek mirasçıları olduğunu iddia etti; her ikisinin de ona otoritesini ve meşruluğunu pekiştirmek için zorunlu siyasal soyağacını sağlayacak tarihçi tebaaları vardı. Kadim İmparatorluk tarihini Avusturya'nın yeni ulusal tarihiyle birleştirmek görece kolay bir işti. 1452'den İmparatorluğun dağılmasına değin hemen hemen bütün Kutsal Roma İmparatorları Habsburg hanedanındandı. 1804'te son Kutsal Roma imparatoru II. Franz, Avusturya İmparatoru olarak taç giymişti ve on dokuzuncu yüzyıl boyunca Habsburg monarşisi, Kadim İmparatorluğun ömrü boyunca olduğu gibi, ulusallık-ötesi bir devlet olmaya devam etmişti. Kuzeydeki Kaiserreich'ta (Avusturya-Macaristan'ın tersine) tarihçiler, ortaçağ imparatorluğunu, erken yeniçağda Prusya'nın yükselişini ve 1871'de ağırlıklı olarak, Prusya-önderliğindeki Protestan İmparatorluğa bağlayacak bir tarihsel anlatı kurmak gibi daha zorlayıcı bir ödevi yerine getirmek zorundaydı. "Küçük Alman" çözümünün yandaşları öykülerini, geç-dönem ortaçağ imparatorluğunu çöküşüyle

başlatmaktaydı. Bu imparatorluğun yıkıntılarında yeni ulusal enerjiler, Martin Luther'in Reformasyonu ve Almanya'nın Protestan prenslerinin (ki bunların başında daha sonra Prusya kralları olacak Brandenburg seçmenleri vardı) eylemleri biçiminde ortaya çıkmıştır. On dokuzuncu yüzyıl Alman tarihçilerine göre, bu Brandenburg-Prusya hükümdarları, çöken imparatorluktan milli görevi devralmış ve Prusya'yı, yeni Alman devletinin sonunda kristalleşeceği çekirdeğe dönüştürmüştür.

Hem Avusturya hem de Prusya-Alman tarihyografik geleneklerinde erken modern Kutsal Roma İmparatorluğunun ve kurumlarının öyküsünden geniş ölçüde yararlanılmıştır. Her iki geleneğin tarihçileri de, ülkelerinde hükmeden hanedanların bakış açısından yazmışlardır: Avusturya'da Habsburglar, Kaiserreich'ta Hohenzollernler. Ancak 1938'de Hitler'in onu kendi Üçüncü Reich'ına katmasıyla, sözde "Avusturya'yı yuvaya döndürmesi"nden sonra iki ayrı öykü çizgisi sonunda birbirine bağlanmış gibidir. Hitler'in imparatorluk tacını aynı yıl Viyana'dan Nürnberg'e taşıma kararı, iki ulusal öykü çizgisinin ortaçağ geçmişindeki sözde birliğini göstererek tarihsel bir anlam taşımıştır. Alman ve Avusturyalı tarihçiler bu tarihsel efsaneyi gerçekleştirilmesi için Hitler'e yardım etmekte fazlasıyla hevesli olmuş ve onların çabaları Üçüncü Reich'in 1945'teki çöküşünden sonra bile (en azından Batı Almanya'da) popüler tarih imgelemine etkilemeye devam etmiştir. Hatta bu anlayış günümüzde de sürmektedir. Tek bir örnek verelim: Alman [ilk-ortaokul] öğrencileri ulusal tarihleri hakkında-

ki ders kitaplarında erken modern Prusya'nın yükselişi üstüne, aynı dönemin Kutsal Roma İmparatorluğu kurumlarından çok daha fazla metin okumaktadırlar.

Tarihçiler ancak 1960'larda Kadim İmparatorluğa yeni bir gözle bakmaya başladı. Bu, Alman akademik yaşamında büyük bir kuşak değişikliği idi ve daha genç bir tarihçiler kuşağı nihayet eski milliyetçi historiyoğrafinin değer sisteminden kopmaya başladı. Kutsal Roma İmparatorluğunun yeniden değerlendirilmesine katkıda bulunan bir öge de, 1949'da kurulan Batı Almanya'nın Kadim İmparatorluk yapılarının en etkili olduğu batı ve güneybatı bölgesini kapsamıydı. Batılı ve güney-batılı bir Katolik bakış açısı önceki tarihçi kuşaklarının eski Protestan-Prusyalı görüşünü yavaş yavaş kenara itti. Erken yeniçağ imparatorluğunun yeniden değerlendirilmesi için son bir adım da, Alman üniversitelerinin dönemin erken yeniçağdaki (1500 ile 1800 arası) ülke halini kurumsallaştırmaya başlamasıydı. Bu alanın ortaya çıkmasından sonra, tarihçiler erken yeniçağ imparatorluğunun anayasal tarihini irdelemeye girişti; artık aynı dönemde Avusturya'da ve Prusya'da görülen ulus inşa etme süreçlerine karşıtlıkla, onun siyasal, yasal ve toplumsal yapılarını araştırıyorlardı. Sarkaç şimdi öte yöne doğru keskinlikle gitmişti. Önceki tarihçilerin imparatorluğun temel zayıflıkları diye gördükleri şeyler, şimdi onun başlıca güçleri sayılmaya başlandı. Kutsal Roma İmparatorluğunun yapısal kusurları –özellikle de ortak bir savunmasının olmayışı– 1945-sonrası bağlamda onun erdemleri olarak görülmeye başlandı. 1991'de Almanya'nın yeniden

birleşmesinden önce, hatta bundan sonra daha önceki erken modern imparatorluk, tarihçilere ulusal tanımlama için yeni, ahlakça yansız bir amaç sunmuştur: Avrupa'nın ortasında geniş, barışçı, savunmacı ve federatif bir topluluk. Öyle ki, Almanya'nın komşularının geçmişte ondan korkmak için herhangi bir nedeninin olmadığı, modern Almanların da günümüzde huzurla ve komşularına endişe yaratmadan iftihar edebileceği bir ülke oluşturmaktadır.

Yirminci yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, Kadim İmparatorluk Avrupa'nın bütünleşmesi hakkındaki tartışmalarda da yer almaya başlamıştır. En azından ilk bakışta Kadim İmparatorlukla Avrupa Birliği arasında ilginç birtakım paralellikler bulunmaktadır: Bunlar arasında, iki siyasal kuruluşun bireysel üyelerinin sahip olduğu geniş özerklik, merkez kurumlarının zayıflığı ve siyasal süreçler vardır. Bu görünüşteki koşutluklar, bazı Alman tarihçilerinin ve siyasetçilerinin Kutsal Roma İmparatorluğuna yeni bir Avrupa için olumlu bir model diye bakmasına, onu ortak tarihsel simgeleri ya da meşrulaştırıcı gelenekleri olmayan, hazır bir Avrupa Birliği öncüsü diye düşünmesine yol açmıştır. Ne de olsa Avrupa Birliği de bölgeler-üstü olan ve yayılcı olmayan, barışçıl bir yasal çerçevedir. Elbette, özünde *Alman* olan bir imparatorluk ile kesinlikle *Avrupalı* olan bir birlik arasında bir benzerlik görmek için bütün Avrupa siyasetçileri heves göstermemiştir.

Kutsal Roma İmparatorluğunun, benim burada çok genel fırça darbeleriyle resmetmeye çalıştığım tarihsel olarak alımlanmasının çok önemli bir sonucu vardır. İmpara-

torluğun türdeş (homojen) olmayan bir birim olması ve birçok içsel çelişkinin bulunması, tarihinin geniş bir siyasal aktörler dizgesi (spektrumu) tarafından çok çeşitli yorumlara konu olması sonucunu vermiştir. Bu olgu, bizim İmparatorluk tarihini doğru anlamamızı sıklıkla engellemektedir. Bu noktayı izleyen sayfaları yazarken, İmparatorluk tarihi üstüne, bugünler hakkında siyasal yargılarda bulunmaktan kaçınmaya gayret ettim. Hatta İmparatorluğun özgül modernite-öncesi ve yabancı niteliğini, bulanıklıklarını ve üst üste gelen birçok katmanını özellikle vurgulamaya çalıştım. Bir başka deyişle, onu tarihselleştirmeyi denedim. Böyle bir girişimin siyasal bir tutum olarak yorumlanabileceğinin farkındayım. İmparatorluğun (ya da aslına bakarsanız, başka herhangi bir siyasal birimin) garip ve yabancı niteliğine ışık tutma girişimi, değerleri kültürel çeşitlilik diye vurgulayan sözümona bir “post-modern” tutuma yorulabilir. Bu, kültürel çeşitlilik gibi bütün tarihsel gerçeklerin kaleydoskopik [durmadan değişen] niteliği, tek bir sorgulanamayacak gerçeğe varma konusunda derin bir kuşkuyu ortaya koymaktadır. Ben yine de geçmişi sorgularken karşıtlıklara eşit davranan bu tür bir yaklaşım izlemenin doğru olduğu kanısındayım. Ancak böyle yaparsak, sadece geçmişin şimdi ne anlam taşıdığı üstünde yoğunlaşmakla kalmaz, o geçmişin henüz geçmiş olmadan önce ne demek olduğuna da bakabiliriz.